

ZVÍŘECÍ MOTIVY V KRAMÁŘSKÉ PÍSNĚ

Iva Bydžovská – Michal Klacek

Animal Symbolism in Broadsheet Ballads

The paper presents a survey of animal characters and motives in bohemical production of broadsheet ballads from 17th to the beginning of 20th century in the National Museum Library in Prague collection. It explores roles and stereotypes of various animal species presented in the texts and follows their evolution in the texts through given period of time. Examples of positive and negative connotations of various animal species from the texts are given along with usage of animal symbolic in describing human characteristics, role of the animals in everyday life as well as their cultural and symbolic value in religious life of the texts' recipients.

Keywords: National Museum in Prague – National Museum Library – Broadside prints – Broadside ballads – Chapbooks – Animals – Folk religion – Bohemia

Ke zvláštním fondům Knihovny Národního muzea patří sbírka kramářských písní v rozsahu cca 40 000 jednotlivých tisků. Jedná se o nejrozsáhlejší sbírku tohoto typu v České republice. Tvoří obsáhlý vzorek pro zkoumání tohoto velmi různorodého žánru, který po několik staletí oslovoval široké vrstvy obyvatelstva. Mezi uchovávanými texty je možno nalézt množství těch, ve kterých se objevují zvířata, skutečná či fantastická. Jejich existence v kramářských písních obvykle není samoúčelná. Cílem článku je na konkrétních příkladech doložit, jaký význam mají zástupci živočišné říše v kramářských písních.

V průběhu staletí se pro žánr kramářských písní vytvořily určité kompoziční a jazykové stereotypy, které se autoři už nesnažili dále měnit, pouze je někdy naplňovali novým obsahem. Až do 19. století zároveň pokračoval trend přejímání a rozvíjení tradičních námětů, které v některých případech mohly svými kořeny sahát až ke středověké poezii a literatuře.¹

Téma příspěvku je zpracováno na reprezentativním vzorku kramářských písňových tisků ze sbírky KNM; pokud je nám známo, o podobný přehled se zatím pro bohemikální kramářskou produkci nikdo nepokusil. Velká část zvířecí symboliky v kramářských tiscích navazuje na křesťanskou tradici a opírá se o starší duchovní literaturu, odráží ale také lidové představy. Srovnání těchto motivů s motivy starší literatury, případně dalších soudobých pramenů, by si zasloužilo další zkoumání.

Kramářské písně lze považovat za specifický typ pramene, byť jejich výpovědní hodnota z hlediska obsahového nemusí být velká. Hlavní hodnota kramářské písně jako pramene tkví z velké části v jejím společenském kontextu a dlouhodobé oblíbenosti žánru. V této stati lze vedle sebe najít

texty, vzniklé v rozmezí více než dvou století, přesto mezi nimi obvykle najdeme shodné rysy. Je též třeba mít na paměti, že mnohé z níže uvedených textů se v téměř nezměněné podobě přetiskovaly i více než sto let, případně se do nových textů přebíraly starší motivy, jejichž význam zůstával poměrně konstantní po celou dobu jejich oblíbenosti.

Tradiční smýšlení autorů a jejich kulturní rozhled nebyly jedinými faktory, které určovaly obsah písní. Je třeba si uvědomit, že kramářské tisky byly pro jejich autory a interprety především zdrojem určitého, byť nevelkého, zisku. Písničkáři a vydavatelé kramářských tisků byli tedy závislí také na vkusu a smýšlení svých čtenářů a posluchačů. Právě tento faktor hrál roli při koncipování obsahu písní. Uvědomíme-li si, že mnohé písně byly v nezměněné podobě tištěny po velmi dlouhou dobu, je zřejmé, že konzervativní nebyli pouze písničkáři, ale také značná část jejich publika. V souvislosti s tím se naskytá otázka, do jaké míry lidé kramářské tisky chápali jako zdroj zábavy a do jaké míry jako zdroj poučení o světě.

Výjimečným dokladem toho, že někteří lidé z dnešního pohledu nevěrohodným příběhům kramářských tisků skutečně věřili a jejich autoři mohli mít vliv na veřejné mínění, je mravokárná píseň s motivem předpovědi Božího trestu za lidské hříchy.² Podle ní se na „ostrově rašickém“ v Turecku objevil obrovský pták (obluda), zvaný Horník, mající „na sobě všeliká proročká znamení“. Horník se z dalekých krajin přesunul do našich zemí, děsil lidi svým řevem a vzezřením, jednoho člověka roztrhal a vůči střelným ranám byl nezranitelný. Nakladatelem a pravděpodobně také autorem písně byl Josef Tér, jeden z mála písničkářů, které známe jménem. Ten, aby doložil pravdivost příběhu, do tisku zahrnul vedle písně také prozaický text s citací z proroctví sle-

¹ Blíže v širších souvislostech viz RYŠAVÁ, Eva. Uchovávaní tradic v kramářských písňových tiscích 19. století. In: *Povědomí tradice v novodobé české kultuře* (Doba Bedřicha Smetany). Praha, NG 1988, s. 213–219.

² *Nová píseň o ptáku velikánu (nazvaný Horník), jenž se objevil na ostrově Rašickém v Turecku*. Mladá Boleslav, Josef Zvíkl b.r., sign. KNM KP A 263/1. Píseň byla vytištěna v 70. či 80. letech 19. století, kdy již byla popularita tradičně pojaté kramářské písně na ústupu.

pého mládence s odkazem, že o Horníkovi přinesly zprávy noviny. Podle vzpomínky jistého pamětníka Tér jako interpret písně o ptáku Horníkovi způsobil v Rovensku pod Troskami pozdvižení, neboť „*lid se děsil, nařikal, plakal a mnohý za humny pohlížel k Troskám, zda již pták velikán, nazvaný Horník, z Jerusalema neletí*“. Tér skončil za zneklidňování obyvatelstva na tři dny ve vězení, zbývající část nákladu tisku byla zabavena a zničena.³

Jak už bylo řečeno, kramářské písně jsou určitým typem pramene – historického, etnografického i literárněvědného. Výrazné zvířecí motivy objevíme především v písních zpravodajských, kde zvířecí aktéři mohou vstupovat do děje, ať již skutečného či smyšleného. Nechybí však ani v písňových textech se společenskými náměty a v písních poutních a duchovních, kde jsou obvykle použity spíše jako výrazový či poetický prvek, který není důležitý pro samotný obsah sdělení. V obou případech jsou zvířata nositeli určitých stereotypů, jejichž kořeny lze hledat nejen ve starší literatuře, ale i lidové kultuře a náboženství. Je tedy důležité se tímto typem tisků nezabývat pouze z hlediska fakticity jejich obsahu, ale je třeba také „číst mezi řádky“. Bývají totiž použita k vyjádření obsahů, které byly z hlediska dobové cenzury z různých důvodů nežádoucí.

Nesnáze dobové cenzury a hrozícího trestu bylo totiž možné obejít kupříkladu vyjádřením skryté myšlenky formou alegorie. František Kutnar v této souvislosti uvedl, že v písních „*násilná loupež majetku chudých mocnými a nemožnost dovolat se ochrany a práva je přenesena ze společnosti lidí do společnosti zvířat. Líný medvěd, symbol blahobytné společnosti feudálního panstva, vyjídá beztravné dílo pracovitých včel, které se marně dožadují spravedlnosti*“.⁴ Podobných prostředků se ovšem používalo také k vyjádření jiných tabuizovaných témat. Zčásti dvojsmyslné vyznění má kupříkladu nedatovaný tisk od jakéhosi Josefa Bendy z Velvar *Nová píseň pro mládence a panny o dívce a její kočičce*.⁵

Nejenom alegorické motivy v písních sloužily k vyjádření určité myšlenky, ale také humor a satira. Zvířata figurující v takových tiscích mohou být též antropomorfizována jako v případě bajek – autoři jejich prostřednictvím více či méně otevřeně sdělovali čtenářům názor na určitou problematiku. Například v *Písni pro obveselení mysle na světě vydané*⁶ je lesní zvíře, jmenovitě srna, pouze prostředkem k „humornému“ vyličení vztahů mezi mužem a jeho ženou. Snad proto, že autoři písní byli často muži, takovéto písně mají obvykle protiženské vyznění, které je ve zmíněném tisku dovedené do krajnosti. Srnka totiž „*jägrovi*“, který „*s ženou svou velmi se bije, když jen máz vína vypije*“, mj. radila, aby si na ni pořídil kyj a použil jej, a to nikoli pouze

v sebeobraně.

Mnohem radikálnější protiženské vyznění má neúplná píseň, pocházející pravděpodobně z první poloviny 18. století. Odkazuje na církevní nauku o podřízenosti ženy a je pokladnicí zvířecích příměrů, které charakterizují nežádoucí ženské vlastnosti a odsuzují ženu za snahu ujmout se role, která jí v přirozeném řádu věcí nenáleží:⁷

*Lépe jest s drakem na poušti,
se lvem bydlet v lesním houští,
než s zlou ženou v domě.*

...

*Přeběda tomu domovi,
kde káže kráva volovi,
ovce beranovi.*

...

*Když pak žena více pláče,
ze zlosti stůně a pláče,
tehdy jí nejmiň věř.*

*Pláč jest jejich největší zbraň,
svou podvodnou lest kryje v něm
jako krokodýl zvěř.*

...

*Když slepka kokrhá,
kdáče, žena se trhá a kváče,
slepku vař, ženu změř.*

...

*Nedal Pán Bůh svini rohou,
ni ženám mocnost takovou,
aby panovaly,
k poddanosti je zavázal,
apoštol mlčet přikázal,
psáno v Epištoly.*

Pozdější texty s tematikou manželství nejsou obvykle takto radikální a využívají ke kritice situačního humoru. Příklad z živočišné říše však najdeme i v nich. V oblíbených *Abecedách na zlé ženy* se často k vyjádření jejich hádavosti a mrzutosti objevuje „bublající“ medvěd či sova.

V satirické *Písni při podškubávání husí* je využit motiv „škubání“ a to nikoliv pouze v doslovném smyslu, neboť „*každý hledí ... od škubání živnost mít*“. Jde tedy o humorový model fiskálních vztahů ve společnosti. Sociální podtext písně je zřejmý: tak jako při podškubávání peří je husa nedobrovolně oškubaná, tak také mnozí lidé se obohacují na úkor druhých. Toto „právo“ jim dává jejich sociální postavení, dosažené vzdělání a profese, a také nemorální způsob obživy. Je samozřejmě také třeba mít „peří“, aby člověk

³ SCHEYBAL, Josef. *Josef Tér, jarmareční písničkář*. Československá etnografie 3, 1955, č. 1, s. 72–96, citace na s. 75–76.

⁴ Autor bohužel necituje pramen, ze kterého vychází. Písně s touto tematikou nejsou časté. Kromě cenzury zde hraje roli také konzervatismus kramářských autorů. Spíše než systematickou kritiku v kramářských písních najdeme apel na solidaritu bohatých s chudými, kritiku dobových mravů a často nedůvěřivý postoj k novotám. O postavení kramářských písní mezi historickými prameny blíže viz KUTNAR, František. *Kramářská píseň jako historický pramen*. In: Václavkova Olomouc 1961. Praha, SPN 1963, s. 77–86. Z článku lze odvodit, že Kutnar považoval v souladu se soudobými názory za specifický typ historického pramene pouze světské zpravodajské písně – o duchovních písních se nezmínil. Citace na s. 84.

⁵ Praha, Jan Spurný b. r., KNM Fotokopie M. Chrudim 217.

⁶ Skalica, b. t. r. Sign. KNM KP Špal. 721/25.

⁷ Sign. KNM KP Špal. 130/56. Bez titulního listu.

⁸ B. m. t. r. 1. polovina 19. století. Sign. Nár. A 3941.

mohl být mezi ostatními v úctě. Tak například se z tisku dozvídáme o tom, že:

*Sedlák tvrdou přirozenost, že má, tak být se mu zdá,
když musí před urozenost, ó jak se rád šhubat dá.*

...

*Lékař nemocného svého, dokud jaké peří má,
líčí, když vzal i prach z něho, hrobaři jej odevzdá.*

...

*Lichvář dlouhej růženec má, modlí se do sytosti,
když se mu dlužník upsat dá, šhubá ho bez lítosti.⁸*

I další kramářské písně se zvířecími motivy jsou dokladem toho, že humor nebyl mnohým písničkářům cizí. Zvířecí hrdinové takových písní mají často lidské vlastnosti. Jako příklad lze uvést tisk nazvaný *Kratochvilná píseň o svatebním veselí pána vlka s ošlechtilou pannou kozou*, která však není původní kramářskou skladbou.⁹ Tato píseň je totiž známá v různých českých, moravských a slovenských verzích, které dokládají její velkou oblibu.¹⁰ Lze vyslovit domněnku, že píseň byla skutečně zpívána na veselkách. Lidské povahové rysy, zvyky a způsoby chování, přiřčené v písni různým zástupcům živočišné říše, jsou podány s humornou nadsázkou. V písni se odrážejí dobové svatební zvyklosti s tancem a hostinou v hospodě, také furianství, hospodské rvačky a výzvy k souboji za urážku na cti. Chrt je v písni vyličen jako závistník, ježek jako krasavec, který se dvoří kuně, „skřeček“ a sysel jako rváči apod. Právo je zde reprezentované lvem a rychtářem. O zajíci se z písně dozvídáme následující:

*Když po jídle bylo, komu se líbilo, k tanci se chápali,
mládenec zajíček, činil bystrý skoček, dostal facalíček.¹¹
Od panny družičky, to jménem lištičky, která na něj drala;
se bystře točil a proti ní bočil, hned mu věnec dala.
Chrt mu to záviděl, řka: aby to věděl, jak po žrádle bude,
chci do pole jíti, jeho pobídnouti v kordy neb pistole.
Zajíc se mu ozval, huncfutův¹² mu nadal, že se mu postaví:
dle své poctivosti, ať má na tom dosti, záda svá nastaví.*

Zvíře jako předmět zájmu autorů kramářských tisků lze najít i v okolnostech politických událostí. Dokladem jsou písně s motivem pytláctví z revolučních let 1848–1849. Do zrušení poddanství dne 7. 9. 1848 bylo pro rolníky tíživým břemenem honební právo vrchností na jejich pozemcích. Přes opakované zákazy, tresty a odebírání zbraní se sedláci,

chalupníci i domkáři nikdy nevzdali lovu zvěře. Provozovali jej však tajně, a to formou pytláctví. Revoluční změny v roce 1848, tj. především slib konstituce a už zmíněné zrušení poddanství, neoprávněně vnímali jako možnost nikým neomezeného práva lovu, a to i v panských lesích a oborách. Tisk od anonymního autora, nazvaný *Nová píseň. Myslivci, myslivci, zajíce střílíme, vás se nebojíme, puf, puf, puf*¹³ vznikl jako reakce na tuto skutečnost. Jeho vyznění je značně kritické:

*Tu hnedky z vesnice celý, sousedi se sebrali,
okolo všech polí jejich nahánku jsou drželi;
uradili se pospolu, řkouce: když máme svobodu,
radost si uděláme, zajíce postřílíme.*

Autoři kramářských písní dobře věděli, že hospodářský užitek nepřináší pouze lesní zvěř, ale především domácí hospodářská zvířata. Písničkáři proto kladli důraz na jejich význam pro blaho lidí.

Jedním ze způsobů, jak zdůraznit tuto skutečnost, byly náboženské písně, v nichž je zmíněn význam Panny Marie a různých světců jako ochránců domácích zvířat, a to obvykle před nákazou nemocemi. Pro naše účely jsou důležitější písně, jejichž smyslem je chvála hospodářských zvířat pro jejich užitek. I tento typ písní má náboženský podtext, neboť zmíněný užitek byl vnímán jako Boží dar.

Odhadem ve druhé polovině 18. století vznikla zajímavá píseň o včelách.¹⁴ Anonymní autor začíná chválou Boha Stvořitele, který k prospěchu lidí stvořil mj. i včelu, která dává med jako surovinu pro perníky, marcipány apod, a dále vosk jako materiál pro chrámové svíčky. Podle autora ten, kdo by chtěl včele ublížit, dopustil by se hříchu. Zatímco někteří lidé využívají včelí dary k „oslazení si života“ a ke spáse duše při církevních obřadech, jiní využívají včely k pověřenému čarování a připravují druhé o jejich včelstva.¹⁵

Skutečnost, že se včely a jejich produkty těšily obzvláštní úctě, lze doložit také přísnými tresty, ke kterým se odsuzovali vykradači úlů.¹⁶

Píseň pěkná nová o vovčíčkách, jaký užitek přináší¹⁷ je dalším příkladem kramářského tisku obsahujícího chválu jednoho z hospodářských zvířat. Neznámý autor zdůraznil, že přestože „ovce sprostná mnohým lidem smrdí“, jedná se o hospodářsky významné zvíře, které je pro lidi božím požehnáním. Dává totiž vlnu, maso, kůži, mléko a dokonce „i ta mrva v zem vržená slouží mnohé platnosti, v nížto obil-

⁹ Skalica, b. t. r. Sign. KNM KP 126.

¹⁰ Jedná se o lidovou či spíše zlidovělou píseň. Soupis jejích variant viz ZÍBRT, Čeněk: *Bibliografický přehled českých národních písní*. Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1895, s. 294. Srov. také MOSLER, Franta: *Bájký veršem ze Stěbořic u Opavy*. Český lid 26, 1926, č. 6, s. 238; BARTOŠ, František–JANÁČEK, Leoš: *Národní písně moravské v nově nasbírané*. Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1901, s. 764.

¹¹ Facalíček = kapesník, šáteček.

¹² Huncfut = šelma.

¹³ Praha, b. t. 1849. Sign. KNM KP P 296/1.

¹⁴ Titulní list nedochován. Píseň začíná slovy *Pane Bože, Otče milý, když tvé mocné ruky síly zpytuji a považuji, mnoho divného spatřuji*. KNM KP R. Hlava bez sign.

¹⁵ Píseň je tedy dokladem o tom, že včely byly používány k magickým praktikám. Včely bylo možno uřknout, nebo jejich majiteli odlákat. Bližší údaje o tomto „čarování“ bohužel v písni nenajdeme.

¹⁶ ŠTARHA, Ivan–VERBÍK, Antonín, edd. *Smolná kniha velkobítešská: 1556–1636*. Brno, Blok 1973, s. 149. Jakýsi Pavel, syn Matějův z Tasova byl r. 1591 odsouzen za krádež medu k trestu smrti upálením.

¹⁷ Příbram, b. t. 1707. Sign. KNM KP 9098.

ná semena rostou zdárně v hojnosti“. Řečeno slovy anonymního autora:

*Mnoho tisíc miliónů jest lidí v celým světě,
kteří potřebují vlnu na šaty, v zimě, v létě.
Nejen vlna platně slouží, slouží dobře i kůže:
koho krutá zima zkouší, ten pověděti může.¹⁸*

Zvířecí motivy v kramářských písních mohou mít také další konotace. V některých tiscích totiž zvířata vystupují jako „nositelé“ či zvěstovatelé smrti,¹⁹ v jiných jsou zvířata prostředkem neštěstí.²⁰ Naprostou výjimkou jsou písně, kde zvířata pro změnu vystupují v roli zachránce lidského života. V *Písni o podivném, však pravdivém příběhu* anonymní autor tuto úlohu přisoudil psovi. Ne tak ledajakému – psem záchranářem byl v tomto případě pudl (respektive jeho prostřednictvím Bůh). Patrně smyšlený příběh je lokalizován do ruského Petrohradu.²¹

Z hlediska tématu našeho příspěvku jsou nejzajímavější kramářské tisky, v nichž zvířata vystupují jako prostředek trestu za lidské hříchy. Taková jsou často dávana do souvislosti s ďáblem. Zvíře, které není vybaveno rozumem a tedy ani svobodnou vůlí, je zde obvykle chápáno jako prostředek naplnění Boží vůle (Božího dopuštění).²² Některá zvířata, jsou ovšem tradičně zmiňována v negativních souvislostech. Příkladem takového zla je had, tradiční ztělesnění „mocností pekelných“. Osud pytláka z *Podolského panství* v nedatovaném *Truchlivém příběhu* je proto možno chápat jako Boží trest za spáchaný zločin.²³ Dopadený pytlák byl zavřen do zámeckého sklepa, kde v noci křičel a nařikal:

*Ráno když sklep otevřeli,
mrtvého ho spatřili,
celý jako uhel černý,
a jako sud naběhlý
A břicho to měl prožraný,
a v něm vntiřnosti žádný,
tak jsou byli hrozným strachu
hned to zkoumat počali.
Nalezli po straně díru
coby tam vlezla noha,
a tak hned tam u tý díry
nak[lad]li tam železa.*

Obluda se chytla a dělala přišerný hluk.

*A když jsou sklep otevřeli,
hrozný had byl chycený,
na tři coule měl žahadlo,
vystrčený k bránění.*

Podle jiné verze textu osudná obluda chodila hospodyně na maso, které kvůli uskladnění dávala do nádoby s mlékem.

Ještě častěji se hadi a další havěť objevují v souvislosti s tresty za rouhání.²⁴ *Píseň o matce kněze, která byla zatracena kvůli zamlčení hříchu při zpovědi*, přináší řadu specifických detailů:²⁵

*Jedné noci když ten
kněz na modlitbách bděl,
hrozný a strašlivý
k němu jest kuň přijel.
Na tom koni seděl,
duch hrozně strašlivý,
při něm dva diáblové,
velkýma řetězy.
Ten duch byl obkliččen,
rozličným hady,
štíry, škorpiony,
jeho tělo žrali.
Duchovní to viděl,
strachem hned mrtvý byl.
nevědouc co jest to,
až ten duch promluvil.*

...
*Každý hřích obzvláštní,
má svoje trápení,
ty hady na hlavě,
vlasův krauzlování.
Oči mé štípají,
štíří jedovatí,
namíste orynglí
pavouci pekelní.
Dva velicí hadí,
na hrdle sedějí,
hůř nežli steklí psi,
prsy mé trhají.
Řetězem ohnivým,
jenž jsem opásaná.*

¹⁸ Podobné charakteristiky jsou doložené už ve středověku. Viz např. slovník mistra Pavla Židka, který napsal, že *ovce je domácí zvíře, velice krotké. Všechno, co ovce poskytuje, je člověku užitečné, protože její rouno slouží k výrobě látek, maso k jídlu, kůže je vhodná na kožky, mléko na sýry a hnůj na pole ...* (HADRAVOVÁ, Alena, ed. *Kniha dvacatera umění mistra Pavla Židka. Část přírodovědná*. Praha, Academia 2008).

¹⁹ Z kramářských skladeb je známá mj. i pověra o kukačce, která svým kukáním předpovídá smrt – viz např. *Časová frcovní píseň Přijď Pepičku k nám*. Sepsal Antonín Semecký–Švestka. Praha, Julius Janů b. r. Sign. KNM KP D 59/1.

²⁰ V roce 1908 například tragicky zahynula slavná herečka Národního divadla v Praze Jindřiška Slavinská z Rittersbergu. Byla ušlapána splašeným koněm. Tragédie se stala námětem písně *Velké neštěstí při květinovém kursu na Výtavě* od jakéhosi Rudolfa Hory ze Žižkova (Praha, Julius Janů b. r. Sign. KNM KP 6893).

²¹ *Píseň o podivném však pravdivém příběhu, jak jedno děcko do vody upadlo, od pudla při živobytí zachované bylo*. Praha, Matěj Gintl (nakl.) b. r. Sign. KNM KP B 71/1. Je možné, že základ příběhu je pravdivý. Pudl střední a velký byl totiž kdysi vodním loveckým psem. Jeho původním „zaměstnáním“ bylo přinášení střelených kachen z vody (FOGLE, Bruce. *Psi. Obrazový průvodce světem psů*. Praha, Ottovo nakladatelství-Cesty 2004, s. 210–211). Píseň je známa také v německé verzi.

²² Viz např. úvodní text Hany Šedinové k vydání pojednání Tomáše z Cantimpré o mořských monstrech: TOMÁŠ Z CANTIMPRÉ. *De monstribus marinis (De natura rerum VI) = Mořská monstra (O přírodě VI)*. Ed. Hana Šedinová. Praha, OIKOYMENH 2008, s. 62.

²³ *Nová píseň aneb Truchlivý příběh v píseň uvedený*. Skalica b. t. r. Sign. KNM KP 1826.

²⁴ Nabízí se také souvislost s tematikou smrti a návratu neklidných mrtvých. Hadi, žáby či štíři jsou tradičně spojovány s tematikou smrti a putrefakce. Viz NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Revenantství v české lidové tradici jako obraz cizího, nepřátelského světa*. *Studia Mythologica Slavica*, 8, 2005, s. 115–136.

*že jsem v drahých šatech,
pejchu milovala.
Ti hady, kteří mne
prsy tak trhají,
to ten hřích znamená,
prsův obnažení.*

Podobné tresty čekaly nezřídká také na nezvedené, lakomé děti, které urážely rodiče, či je dokonce na stará kolena vyháněly z domu. Nezdárné dceři, která matce spílala a dokonce na ni plivla, byl z Božího dopuštění proměněn jazyk v jedovatou žábu, která jí seděla v ústech.²⁶

Za porušení tabu týkajících se porodu byla potrestána děvečka ze statku ve Vestci v Bechyňském kraji. Šafářka, která předtím porodila, šla k úvodu (uvedení rodičky do kostela po skončení šestinedělí):²⁷

*K ouvodu šla, kout nechala,
jedna děvka bezbožná,
kocoura do ruky vzala,
za ten kout sobě lehla.*

*Druhejm děvečkám pravila,
sestřičky roztomilé,
to hlé mám synáčka svého
děťátko mé rozmilé.*

...
*Na její napominání,
dokonce nic nedbala,
kocoura na ruce vzala,
prsy svoje vyndala.*

*Poslechněte trest od Boha,
neb se nechtěl dívatí,
na bezbožnost té děvečky,
ráčil ji potrestati.*

*Kocour se jí prsu chytil,
ona hrozně křičela,
ach, běda, běda, nastojte,
je tu metla od Boha.*

*Kocour k ní hnedky promluvil,
nedávej mně od sebe,
až tobě šest neděl vyjde,
nespustím já se tebe.*

Důkazem, že tento typ kramářské písně přetrvával i do dvacátého století, je text písně o výbuchu sopky Mont Pelée dne 8. května 1902 na ostrově Martinique, který prakticky smetl hlavní město Saint-Pierre. Katastrofu na sebe obyvatelé přivolali údajně sami rouháním Ježíši Kristu, když za něho v průvodu vodili vepře, zvíře často spojované s hříchem obžerství:²⁸

*Na den velikého pátku,
vzali prase na oprátku,
k soudcům po městě vodili
a pak k smrti odsoudili.*

*Lidu při tom velké davy
jako když se slavnost slaví,
zvíře za město vyvedli,
na kříž přibíli – vyzvedli.*

*O velkonoční neděli
zas jinou zábavu měli,
na provázku jiné prase
vodili po městě zase.*

*Jeho vzkříšení slavili
tak se bezbožně bavili,
na potupu Spasitele
slavili hody vesele.*

Zázračné děje se ovšem neomezovaly jen na zvířata patřící do negativní části spektra. Kramářské písně o ženě, která si z kostela přinesla hostii a později ji schovala do úlu, má svůj původ pravděpodobně již ve středověkých exemplech.

Včely k počtě Nejsvětější svátosti vytvořily z vosku mešní náčiní a hostie byla po odhalení zázraku navracena kostelu:

*Musila kleknouti, kněz ten oul otevřel,
A voskový kalich, i monstranci uzřel.²⁹*

V další písni³⁰ potom včely pro hostii, kterou si majitelka úlu na radu sousedky chtěla zajistit větší užitečnost včel, připravily voskovou monstranci už předem. Před úlem se navíc klaněl dobytek při cestě na pastvu a nakonec přítomnost Svátosti oznamovali i dva strážící andělé. Hříšnice svého skutku litovala, přesto se roznemohla a přišla po sko-

²⁵ Příkladná píseň o jedné Paní, za své zlé skutky, a zamlčený hřích ve Zpovědi věčně zatracena byla, majíc Syna Kněze, jemu se zjevila; a svý Muka oznámila, že nic platno není, že on za její Duši Mše svatě, a jiné pobožnosti koná. Přezpívajíc jedenkaždý lépeji vyrozuměti moci bude. B. t., Jindřichův Hradec. Sign. KNM KP 1832.

²⁶ Pravidivý příběh, který se stal v Polské zemi v městě Vidavě s jistou dcérou, která nevázně své matce plila a jí se rouhala, což lépe z této písně vyrozumíš. B. t., Těšín. Sign. KNM KP 9204.

²⁷ Píseň strašlivá o opovážlivosti jedné děvečky, která kocoura za dítě k prsům vzala, jak za to strestaná, s písně každý vyrozumí. B. t. m. r. 18. století. Sign. KNM KP 1251.

Čerstvé matky v prvních šesti nedělích po porodu ležely ve světnici za plentou, již se říkalo „kout“.

²⁸ Nová píseň o strašlivém výbuchu sopky dne 8. května 1902 na ostrově Martinique, v souostroví Malých Antill, v střední Americe. Jak Bůh bezbožnost lidskou trestem jako Sodomu potrestal. Na píseň uvedl Václav Krejza. Nákladem Václava Ebra z Luhů u Davle. Tisk Jul. Janů v Praze. (KNM KP R. Hlava bez sign.).

²⁹ Sign. KNM KP Špal. 130/52 (píseň je neúplná, chybí titulní list).

³⁰ Píseň pravdivá o jednom příběhu, který se stal v městě Krumlově, v kterém jistá žena, z návodu jiné, velebnou Svátost oltářní do svého oulu skryla, a potom skrze zázrak vyzařena byla, což se lepší z písně vyrozumí. B. Václav Šleret a Matěj Hollauer, Praha, 1789. Sign. KNM KP 8962.

nání pro svůj hřích do Očistce. Nebyla však zatracena jako v jiných obdobných příbězích.

Podobný příběh je v českém jazyce doložen v Olomouckých povídkách³¹ z 15. století.

Zvířata, či přesněji monstra, najdeme i v textech prorocství. Nestvůrné zvíře prorokující válku, hlad a mor se objevilo dle jednoho z textů v roce 1735 v Itálii v moři u města *Porta Fera*. Text téměř totožný se starší verzí byl publikován znovu s datací 1835. V prvním případě byla píseň vydána v souvislosti s válkou o polské dědictví, v druhém patrně v souvislosti s obavou z návratu epidemie cholery (v písniích běžně označované jako mor).³²

*Čelo mělo neforebný,
Právě potvoře podobný,
Kteréž nelze vysloviti,
Každý ho může spatřiti.*

*Má nos ptačí, tvář člověčí,
Jako slunce jasné oči,
Uši jak svině chlupatý,
Jako kozel jest bradatý.*

*Krk mělo šupinovatý,
Podobný k rybě nějaký,
Břicho jak svině mudatý,
Nohy jak nedvěd chlupatý.*

Hlavními atributy zvířete, vnímanými jako poselství pro přihlízející, byly ale zkřížené meče, děla a umrlčí hlavy, vyobrazené na jeho těle. Stejně atributy se vyskytovaly i na těle netvora v již zmíněné písni o ptáku Horníku, a také při zjevení neštěstí věštících komet.

Nestvůrná zvířata nenajdeme ovšem jen mezi varovnými znameními. Příšery najdeme i ve vyprávěcích textech, kde nemají žádný zjevný symbolický podtext. Rozšířený byl příběh o nebezpečném netvorovi požírajícím pocestné, jehož příkladem je *Nová píseň o ukrutném příběhu*.³³

*Z Hamburku jede forman s nákladem do Prahy,
a když do lesa přijel, taky byl nešťastný,
Oba dva jeho koně, též i jeho sežral,
A jenom vůz s nákladem na silnici nechal.*

...
*Tak hned prvního dubna naháňku drželi,
celý les obstoupili, všechno přehledali,
nalezli hroznou díru, všický se divili,
od čeho by to bylo, vyzkoumat chtěli.*

...

*A když bylo poledne, dvanácté hodině,
Nastojte ulekli se velmi přenáravně,
Tu uhlídali hada z vody vycházeti,
Byl přenáravně tlustý, začali stříleti.*

Bylo potřeba povolát vojáky s děly, aby bylo možno nestvůru zabít. Když ji vykuchali, našli v ní osm celých lidí, včetně „cestovního s pinklem“. Téměř totožný příběh se dle jiného tisku stal také „deset míl od Prahy, na vodě Moldavě“;³⁴ domovem nebezpečných potvor byla tedy nejen daleká cizina.

Vedle zvířat a nestvůr, jimž byla přisouzena negativní role, existuje množství zvířat s pozitivními konotacemi, a to ve spojení se symbolikou Svaté Trojice, se světcí (například laň v tiscích o sv. Jenověfě) nebo jen považovaných za příznivé či neškodné tvory.

Kladným stvořením jsou jednoznačně také již zmiňované včely, které byly svou užitečností a způsobem života ve společenství symbolem dobrého křesťanského života.

Dalším pozitivním symbolem vyskytujícím se v duchovních písniích je zpěvné ptactvo, které svým zpěvem velebí Boha či Pannu Marii. Následující příklad je z vánoční písni: ³⁵

*Sem všichni ptáčkové k Pánu pospíchejte,
vy lesní žáčkové líbezně zpívejte,
čest a chválu vzdejte, děťátku milému,
Ježíší malému.*

Zvláštní oblíbě se těší holub či holubice. symbol Ducha Svatého; ve vánoční písni z počátku 18. století je použit pro Pannu Marii a narozeného Ježíška.³⁶

*Spanilé z Archy holubičky,
vítej vinšované holoubátko,
Marie bez trní růžičky,
Vítej zaobalené poupátko.*

Podobně oblíbená je hrdlička jako symbol mírnosti a věrnosti především v kramářské poezii světské (incipit svatební písni *Kvílím po tobě, hrdličko*), a také slavík, doložený v milostných i náboženských kramářských písniích. Libozvučný slavíkův zpěv ohlašuje slávu Ježíše Krista či Panny Marie či oblíbených světců. Často se s ním setkáme v poutních písniích. *Nová píseň k Panně Marii* byla určena poutníkům na Svatou Horu u Příbrami.³⁷

*S velkou radostí slavíček zpívá,
na Svatou Horu poutníčky volá,*

³¹ PETRŮ, Eduard, ed. *Olomoucké povídky: Příspěvek ke studiu vývoje staročeské zábavné prózy*. Praha, SPN 1957, s. 70.

³² *Píseň nová o přehrozném zvířeti*. Praha, b.m.r. Sign. KNM KP 9784. Odlišností obou textů jsou zčásti způsobeny nesrozumitelností starších výrazů, např. starý výraz „marináři“ (námořníci), je v novějším textu mylně interpretován jako „mlynáři“.

³³ Bez nakladatelských údajů. 1. polovina 19. století. Sign. KNM KP 7837.

³⁴ *Nová píseň o ukrutném příběhu*. 1. polovina 19. století. Sign. KNM KP P 426/1. Moldava = Vltava.

³⁵ *Dvě písni nové. První: pozdravující Jméno Pána Ježíše. Druhá: k Svatému Kříži, obě k spasitelnému zpívání na Světlo* vydané. B. t., Litomyšl, 1729. Sign. KNM KP Špal. 130/12 přit. 1.

³⁶ *Kolední píseň(!) nově na pěkné noty uvedené a nyní ponejprv vytištěné*. Barbora Františka Beringerová, Praha, dům u Třech králů. Sign. KNM KP Špal. 130/2.

³⁷ B. t., Písek. První polovina 19. století. Sign. KNM KP 595.

*královně nebeské, Paní Svatohorské
překrásně zpívá.*

*Slaviček krásný zpívá písničku,
pozdravuje s ní Krista matičku,
by byla uctěná, od všech zvelebená,
jejích ctitelů.*

*Krásný slaviček jí vychvaluje,
že matka Krista všem ohlašuje,
na její slavný den, aby byl Bůh uctěn,
v Trojici jeden.*

*Ten slaviček je Panna Maria,
na Svatou Horu ctitele volá,
Kristus syn můj milý, je k vám nakloněný,
chce vás vyslyšet.*

V nedatovaném starém tisku písně k svatému Janu Nepomuckému se stávají zpodoběním Janovy ctnosti a symbolem zachování tajemství i ryby³⁸:

*Ryby němé, nemluvné, bez hlasu krásomluvné,
Klénot přijímají Jana mlčenlivého,
zповědi svaté tajného, zjevně ukazují.*

Milostná kramářská poezie sdílí značnou část pozitivní symboliky s barokní tradicí náboženských písní i poetikou lidových písní. Nejznámější český písničkář druhé poloviny 19. století František Hais sám skládal a vydával jak poutní, tak světské písně. Při idylickém popisu jara v *Písni o zamilovaném kominičku*³⁹ vycházel vstřícně tradičnímu vkusu svého publika.

*O jak krásně jaro se nám třpytí,
všade rozvíjí se krásné kvítky,
nelze popsati oných radostí,
kterých milencům je možno užítí,
provádět dívčinky skrze kvítky,
zlíbat jejich spanilé tvářičky.*

*Slavičkové z rána pějou sladce,
oplývají v přerokozšné lásce,
stromy zelenají, ptáčkové zpívají,
tam se zas hrdličky sladce objímají,
všechno obživuje rychle z jara,
louky přiodívá krásná tráva.*

*Sotva slunce zrána vyjde z hory,
tu se veselejí všechny tvory,*

*tam pastýř vyhoukne, tu myslivec bouchne
na dub vlítne vrána, kohout zpívá zrána,
sotva že se nám bílý den zrodí,
tu se veselejí všechny tvory.*

V celkovém pohledu autorů písňových textů jsou zvířata, ať již vnímaná jako pozitivní či negativní, součástí stvořeného světa; podléhají tedy Bohu. Jsou buď prostředníky a vykonavateli jeho vůle, nebo „z Božího dopuštění“ jednájí podle své přirozenosti. Většina nadpřirozených trestů, jejichž prostředníky jsou zvířata, spadá do této skupiny.

V kramářských textech nenajdeme pouze zvířata, se kterými má vypravěč přímou zkušenost, ale také značné množství cizokrajných tvorů, se kterými se mohl seznámit především v náboženských textech. Podobný původ mohou mít i zvířecí monstra.

Zvířata jsou, stejně jako v současné komunikaci, používána k obraznému vyjádření určitých lidských vlastností. Nejaktivnější roli však po celou dobu vydávání kramářských písní hrají v zázračných a varovných příbězích s morálním kontextem. Přestože se tato jejich funkce postupně omezuje, přetrvává až do dvacátého století.

Výběr textů, citovaných v tomto článku, si nemůže dělat nárok na to, aby byl úplným přehledem zvířecích motivů, se kterými se můžeme v žánru kramářské písně setkat. Jeho záměrem bylo postihnout spektrum rolí, ve kterých se zvířata v žánru kramářské písně objevují. Většina z nich není omezena jen na určité období, ale objevuje se po celou dobu existence žánru. Některé z motivů by si zasloužily studium v širších literárně historických souvislostech, které nemohla tato přehledová práce postihnout.

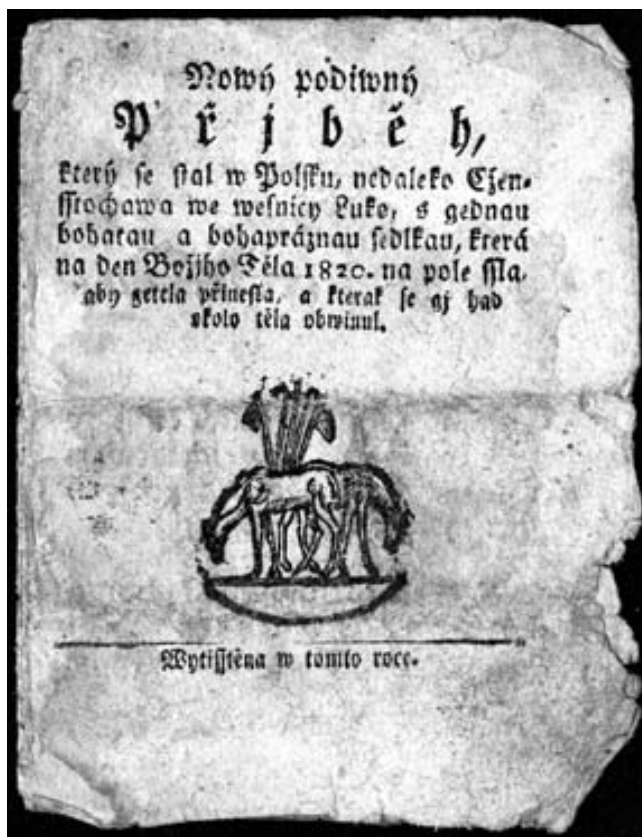
Zusammenfassung

TIERMOTIVE IM BÄNKELLIED

Der Aufsatz befasst sich mit Tierakturen und -motiven im tschechischen Bänkellied seit dem Ende des 17. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts, die in der Sammlung der Bänkellieder in der Bibliothek des Nationalmuseums in Prag aufbewahrt werden. Die Verfasser forschten nach Rollen und Stereotypen, die den Tieren zugeschrieben werden, und untersuchten, ob sich deren Funktion im Laufe der Zeit veränderte. Es wird eine Übersicht über die positiven und negativen Konnotationen verschiedener Tiere sowie ihre Verbindung mit den Charakterzügen der Menschen in den Texten der Bänkellieder geboten. Es wird gezeigt, dass die Tiere und ihre Eigenschaften in den Liedern manchmal als Bestandteil des Alltagslebens der Rezipienten auftreten und auf welche Weise sie eventuell in die Beziehung zwischen Mensch und Gott treten können.

³⁸ Sign. KNM KP Špal. 130/38 přit. 4 (neúpl., chybí titulní list, cca 17.–18. století).

³⁹ *Píseň o zamilovaném kominičku. Aneb toužení po milence.* Sepsal František Hais. Tisk [Bernard Ferdinand] Mohrmann; Praha. 50. léta 19. století. Sign. KNM KP O 41/1.

Nový podivný příběh, který se stal v Polsku, nedaleko Čenstochova ve vesnici Luko, s jednou bohatou a bohaprázdnou sedlkou, která na den Božího Těla 1820 na pole šla, aby jetela přinesla, a která se jí had okolo těla obvinul. Vytiskněna v tomto roce. Sign. KNM KP P 240/1

Naríkání zajíčka na svůj nešťastný los. V Skalici. Sign. KNM KP Špal 721/21

Abeceda ženská, v píseň uvedená, zlým ženám k napravění a na světlo vydaná. Sign. KNM KP Špal 721/20

Kratochvilná píseň o svadebním veselí Pána Vlka s ošlechtílou Pannou Kozou. V Skalici. Sign. KNM KP 126

Velké neštěstí při květinovém korsu na Výstavišti. Sign. KNM KP 6893

Motivy z kramářských tisků

